

רחבה היא תורת המוסר ורבים הן מקצועותי, ומדרכה של מחשבת המוסר הוא להגביה הלב בדרכי ה' להעלות המחשבה אל על, אל הפסגה, לפי ערכי התורה. אולם קודם כל יש להגדיר את הגדרים היסודיים של השם מוסר מהותו וגדרו. וגם בזה כמו בכל תורת המוסר אל לנו לחשוב מחשבות מעצמנו ולשער השערות מלבנו, אלא הכל מן התורה וחז"ל ופירושי הראשונים ז"ל.

חלקי המוסר

כשנלמד בעיון הראוי בספר משלי ובפי' רבינו יונה ז"ל נעמוד על כך כי יש שלשה גדרים במוסר: (א) מוסר חכמה כשלמות היראה; (ב) מוסר שקול לחכמה; (ג) מוסר אהבת תוכחת.

מוסר חכמה כשלמות היראה נלמד מקרא יראת ה' מוסר חכמה [משלי ט"ו, ל"ג], וכפי פירושו של הר"י ז"ל כי המוסר הוא יסוד יראת ה' ש"על ידי מוסר החכמה בתקון המדות יגיעו ליראת ה'". וש"המקרא הזה ביאור למעלה הגדולה שמגיע אלי' מן המוסר".

ולמדים אנו מזה כי שלמות היראה, שהיא ראשיתה של החכמה ותכליתה, יסודה אך במוסר חכמה שהוא תקון המדות. כי לפי מושגי התורה אין החכמה נקראת חכמה אא"כ מגיעים ממנה ליראה ולכשרון המעשה, וכמ"ש הר"י בהגדרת שם חכמה ש"כשרון המעשה ועזיבת העכירות יקרא חכמה" [שע"ת שער ג', ג']. וכן כתב "כי החכם יש בו שתי מעלות שהוא צדיק וחכם, כי לא ישובח החכם אם איננו צדיק וגם לא יקרא חכם זולתי הנמשך אחר הנפש החכמה וכו', ויותר קרוב להקרא חכם מי שנפשו נמשכת אחרי חפץ החכמה וקיום דבריה בהנהגותיו אע"פ שלא למד חכמה, מן הנמשך אחרי התאוה ולמד חכמה" [פי' ר"י משלי כ"ג, כ"ד].

אמנם יש טועים בהגדרה של תקון המדות טעות גדולה והם מעלים על דעתם כי זהו תקון המדות השכלי שכל אנשי התרבות עוסקים בו לפי השכל האנושי, ומוזה באו גם לידי מחשבה מוטעת כי אין לתקון המדות אותה קדושת היראה כמו לכל חלקי התורה והמצוות המעשיות, עד שגם החסיד רבינו בחיי ז"ל, שהיה בדורות הראשונים, ראה את דורו כטועה טעות זו, וכמו שהאריך בהקדמתו לספרו הגדול „תורת חובת הלבבות“.

אכן כבר האיר עינינו בזה הגר"א בביאורו לתורה בדברים מעטי הכמות ורבי האיכות וז"ל: „דרכי ה' הם נחלקין לשלשה, א] התורה ומצות; ב] בין אדם לחבירו; ג] דרכי עבודת ה' והמוסר וכו', אע"פ שהתורה והמצוות עצמם אהובים וטובים לפני ה' מאד מ"מ שלמות העבודה בדרכי ה' הוא ביראה ואהבה וכו', וכמ"ש כי נר מצות ותורה אור ודרך חיים תוכחת מוסר והן נכללין וכו' ופרטי' הם רבים מאד וכו', שידעו כל אחד הכללים ופרטים ופרטי פרטיהם של כל אחד ואחד וכו', ודרכי העבודה והמוסר של כל אחד ואחד לא נגלת אלא למשה מפי הש"י, מפני שזה תלוי בלב וה' יראה ללבב. וז"ש לדרש א' שהוא חושב את הא' בדברו עם כל אחד ואחד לתקן דרכיו. וכן בכללם ע"פ ה' יחנו וע"פ ה' יסעו את משמרת ה' שמרו ע"פ ה' ביד משה. ולכן נקראו דור דעה שהיו יודעים את ה' " [אדרת אליהו דברים א', י"ב]. וכ"כ שם על מה דאמרינן בגמ' „והודעת להם, זה בית חייהם" [ב"ק ק', א'; ב"מ ל"ב]: „עיקר הוא על חיים האמתיים כמ"ש ודרך חיים תוכחת מוסר על הפרטי פרטים, ואמר כי יהיה להם דבר בא אלי כל אשר ידע נגעי לבבו, אבל כללי דרכי חייהם הודיעם לכל ישראל" [שם].

ולמדים אנו מדבריו הקדושים ז"ל, שדרכי ה' נחלקים לשלשה חלקים ולא כפי הדעה המוסכמת לחלק התורה לשני חלקים בין אדם למקום ובין אדם לחברו. ותחלק השלישי, שהוא דרכי עבודת ה' והמוסר והיינו בין אדם לעצמו עם קונו, יסודו הוא תקון המדות, ותחלק הזה הוא בשלמות היראה והאהבה שמודם הוא עומק המחשבה וטהרת הלב [עיין בביאור באר יצחק שם], ושדוקא החלק השלישי הזה הוא היותר עמוק נעלה ונשגב והוא נחלק לכללים ופרטים. והפרטים ופרטי הפרטים, לא נגלו אלא למשה ע"פ הש"י, ע"י דרישת אלק' מיוחדת, ומפני שזה תלוי בלב וה' יראה ללבב. והרי שכל כך עמוקים ונשגבים הם דרכי עבודת המוסר שאנו קורים לזה תקון המדות.

וכן מה שכל המסעות והחניות שחנו ונסעו במדבר היה ע"פ ה' ומה שנאמר את משמרת ה' שמרו ע"פ ה' ביד משה, נאמר רק על מהלך עבודתם בדרכי המוסר. וכן מה שזכה דור יחיד ונבחר זה לכתר שם טוב של דור דעה, רק מפני מעלה זו זכו אליה והיא מעלת תקון המדות ע"פ ה' ביד משה.

ואמנם לחלק הזה של דרישת א' בדרכי עבודת המוסר בפרמי העבודה של כל אחד ואחד, זכה רק הדור דעה מפי משה רבנו שמסר לו הש"י סוד ראית הלבבות, וגם אחרי כן בזמן הנביאים שחיו באים אליהם לדרוש א' ובומנים שאח"כ ג"כ אין זוכים לזה אלא יחידי הסגולה המתהלכים לפני ה'. אבל הכללים שבתורת המוסר מסורים לנו בתורה ומכאורים בדברי חז"ל והן הן ההלכות העמוקות שהרחיבו והעמיקו בהן רבותינו הראשונים ז"ל בספרי המוסר. וכמ"ש רבינו בחיי בחובת הלבבות שעל זה נאמר לכל תכלה ראיתי קץ רחבה מצותך מאד. ואח"כ באו רבותינו האחרונים והאירו עינינו בדרכי הלימוד וההבנה בדברי חז"ל והראשונים ז"ל עד שבדורותינו אנו זכינו לאורו של אור ישראל וקדושו, הגרי"ם זצ"ל, שמקום הניחו לו מן השמים לגלוי עינים בנפלאות תורה עמוקה זו ואחריו תלמידיו הגדולים שהם רבותינו ז"ל.

ולפיכך אין לתקון המדות, שהוא החלק העמוק שבתורה — כעין מעשה בראשית ומעשה מרכבה שאין נמסרים אלא מפי יחידים ליחידים — שום דמיון כל שהוא לעבודת תקון המדות המושכלת של התרבות האנושית, כמו שאין יחס לתרבות זו לחלקי התורה הרחוקים משכל האנושי ואולי אף יותר מזה. ואין דרכי השכל האנושי בזה אלא כפתחי כניסה לחכמת דרישת הא' בדרכי העבודה והמוסר, וכערך כל החכמות החזוניות לעומת חכמת התורה.

ומפני זה הרי לא יתכן שתהא קלה בעיני האדם העבודה והעמלות בתורה עמוקה זו, ואין אדם רשאי לפטור את עצמו הימנה ואל ישלה את נפשו כי ממילא יגיע אליה ע"י עבודתו בתורה ומצות בכלל, כיון שחלק מיוחד בתורה הוא, וכמו שלא יעלה על דעתו שאם יעסוק רק במצות שבין אדם למקום ולא ילמד כלל את המצות שבין אדם לחבירו יגיע ממילא אליהן, כן הוא הדבר גם בדרכי עבודת המוסר שבין אדם לעצמו עם קונו.

מוסר שקול לחכמה. הנה בחלק הראשון נתבאר חלק המוסר שממנו מגיעין אל שלימות היראה העליונה, אמנם יש מוסר שיסודו הוא יראת העונש והיינו ההכרה בגנות העבירות והאכזריות הנמצא בהן והוא נלמד מקרא לדעת חכמה ומוסר [משלי א', ב']. ופירש הר"י ז"ל: „החכמה היא מדת הצדיקים ודרכי האמת והצדק והמוסר הוא גנות הרשעים והודעת הנזק וההפסד המגיע מהם". וכ"כ בשערי תשובה [שער ג', ג'], „שכשרון המעשה ועזיבת העבירות יקרא חכמה". ו„אחר שילמוד וידע המצות ומה הם העבירות צריך שילמוד גנות העבירות, וההפסד והאכזריות הנמצא בהן להרחיק נפשו

מהם ולהוכיח עצמו בזכרון העונשים וליסר זולתו, וזאת הידיעה תקרא מוסר¹ [שם].

ונמצא שהמוסר והחכמה שני חלקים הם, שהחכמה היא ההכרה בדרכי האמת והצדק, והמוסר הוא ההכרה בערכי הגנות וההפסד, ולפיכך המוסר משולב תמיד ושקול לחכמה כיון שרק ע"י ההכרה שבמוסר מגיעין אל החכמה האמתית שהיא כשרון המעשה ועזיבת העבירות.

וגם חלק זה חכמה עמוקה היא ותורה רחבה עד מאד, כי בו תלויים כל ערכי המעשים כפי שהם נערכים עפ"י התורה, והשקפת התורה בחטאי גדולי הדורות ומגולות המין האנושי, והידיעות העמוקות שהם סודות התורה המתגלים כסוד ה' ליראיו, מתוך ההעמקה בדקדוק הקב"ה עם הצדיקים כחוט השערה. וכן משקל המעשים הנשקל לפי מדת הקלות והכבדות אצל האדם. וכמ"ש מרן הגרי"ם זצ"ל: „כל עברה תתחלק לבחינות שונות, יש אשר כבד לפניו לשמור מצוה, ויש באותה העבירה עצמה, אשר יקל לפניו בעתים שונות, או במצבים שונים. כמו בביטול תורה, הבחינה שונה משבת לחול, מעת הטרדה לעת הפנוי, ממצב דעת הנטרדת למצב דעת הצלולה וכיוצא — ובכל פרטי העבירות העבירה האחת תתחלק לבחינות שונות לפי מצב האדם ותכונתו וכו', כמאמר רז"ל [מנחות מ"ג]: גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת וכו' ". „ונודע כי המצות נערכות נגד צער קיומם, כמאמר רז"ל: לפום צערא אגרא, ולזאת לפעמים האדם עושה מצוה אחת בשני עתים השווים בתמונת חומרם, ובכל זאת בבחינת צער קיומם יש ביניהם הפרש כמה אלפים בחינות. וכבר כתב הרמב"ם ז"ל [בפ"ג מהלכות תשובה] שמשקל מעשי האדם אינו לפי מנין הזכויות והעונות, אלא לפי גודלם, יש זכות שהוא נגד כמה עונות וכו' ויש עון שהוא כנגד כמה זכויות וכו' ואין שוקלין אלא בדעתו של אל דעות, והוא היודע איך עורכין הזכויות נגד העונות" [אור ישראל במכתבים וי"ח].

וכשיעריך האדם את כל המקצועות הרחבים והעמוקים האמורים ועוד הרבה כיוצא בהן ימצא כי כגדולת ידיעת התורה עצמה מצותי' וחוקותי' כן גדולת ידיעת חלק המוסר שבהן כי בכל ידיעת חכמת התורה יש בצדה ידיעת וחכמת המוסר שבה ולפיכך שקולות הן וכמו ששקלן שלמה בחכמתו וכמ"ש: „לדעת חכמה ומוסר", ידיעה שוה לשתיהן.

מוסר אהבת תוכחת, נלמד מקרא אהב מוסר אהב דעת ושונא תוכחת בער [משלי י"ב, א']. החלק הזה הוא לכאורה השם מוסר המורגל בפי הבריות לתוכחה, אבל באמת אינו כן כי לפי התפיסה הפשוטה אין זה אלא לשמוע התוכחה מפי אחרים או להוכיח את אחרים, אבל באמת ההגדרה

¹הדפסה ברוזוציט מסד - להדפסה איכותית הדפס ישירות מן ההכנה

האמתית היא שיוכיח האדם את עצמו וגם כששומע תוכחה מפי אחרים אין תוכחה זו נקראת מוסר להשומע אא"כ הוא מוכיח בה את עצמו ורק החלק הזה של תוכחת עצמו הבאה מתוך תוכחת אחרים או תוכחת עצמו לעצמו נקרא מוסר, וכמ"ש הר"י: „ולחוכיח עצמו" [הובא לעיל].

ומוסר זה שרשו הוא בדעת, וכמ"ש הר"י [משלי י"ב]: „אהב מוסר אהב דעת", „אם תראה אדם שנכשל במעשיו בהמשכו אחר תאוותיו וייטב בעיניו כאשר יוכיחוהו תדע כי הוא איש דעת ונפשו מקבלת דברי השכל וכוחרת בדעת אך התאוה מתגברת עליו להחמיאו, לכן מאחבתו הדעת יאהב המוסר וישפר עליו כאשר יוכיחו אותו ויקוה כי תעזרהו תוכחת המוכיחים למשול ברוחו ולהתגבר על יצרו. ועל השונא תוכחת נאמר שונא תוכחת בער. אחרי אשר ישנא התוכחת כסיל ובער הוא ונפשו נמשכת אחרי התאוה כנפש הבחמה" [שם].

ויש גם דרכי מות במדה זו של שנאת תוכחת וכמ"ש מוסר רע לעוזב ארח ושונא תוכחת ימות [משלי ט"ו, י']. ופי' הר"י ז"ל: „מי שהוא עוזב אורח מאשר יתקפנו יצרו לא מרעת הלב ולא ישנא את התוכחת ייסרנו השי"ת למען ישוב-מדרכו הרעה אך שונא תוכחת ימות כי אין לו תקנה והוא קשה מן העוזב אורח". ונראה מדקדוק לשונו ז"ל שיש שונא תוכחת שאינו אלא בער אבל יש לו זכות חיים, והיינו שאין השנאה נשרשת בלבו אלא שהתאוה שהוא שטוף בה היא בעוכריו והיא שטמטמת את לבו וגרמה לו לשנא את התוכחת, אמנם זה שכבר הגיע לידי מדה של לב שונא תוכחות אין לו תקנה ותקנה והוא ימות, אא"כ ישוב ויהי' לאהב מוסר אהב דעת.

ונמצא שיש גם בחלק זה של המוסר כמו בחלקים הקודמים דרכי מות וחיים להאדם שכלי מוסר מאבד את עולמו ובמוסר קונה את עולמו.

דרכי לימוד וקניית המוסר

דרכי לימוד וקניית המוסר ארבעה הם: א] הבאת הלב למוסר; ב] לקחת מוסר; ג] לקחת מוסר השכל; ד] הזהירות משכחת המוסר.

הבאת הלב למוסר נלמד מקרא הביאה למוסר לבך וגו' [משלי כ"ג, י"א]. ופי' הר"י ז"ל: „המוסר הוא דברי החכמה הצריכים לתקון מעשה השומע וכו'. ע"כ אמר הביאה למוסר לבך. כי כאשר תשמע המוסר תביא עליו חפצך ותאותך לקיים אותו ותשים לבך מיד להביא אל הפועל וכל עת

שתשמע המוסר תתכונן אתה כי אתה חסר המדה הזאת ותסכים בלבך לעשותו".

ונראה כי אף שעיקר הגדר של ת"ת בכללו הוא רק כדי לשמור ולעשות ולקיים וגדול ת"ת שמביא לידי מעשה, וכל הלומד ואינו מקיים כו' בכל זאת יש חילוק ביניהם, כי בת"ת אין הקיום אלא כתנאי ואף אמנם שזה תנאי מעכב בעיקרו של ת"ת, מ"מ אין מתנאי עצם דרך הלימוד עצמו שיהי' נלמד להביא לבו מיד אל הפועל אלא שכל שמצטרפת ללמודו הכונה ע"מ לקיים שפיר דמי, אבל לא כן בחלק הת"ת הנקרא מוסר שעיקר דרך לימודו הוא שיביא הלב למוסר והיינו שיבוא אליו חפצו ותאותו לקיים אותו וישים לבו מיד להביא אל הפועל ויסכים בלבו לעשותו.

ועל יסוד זה שעיקר המוסר הוא הכאת הלב למוסר עמד אור ישראל וקדושו רבינו הגרי"ם זצוק"ל, שמלבד גילוייו הנפלאים בתורת המוסר עצמה בכל מקצועותי' גילה לעינינו דרך מיוחדת בלימוד המוסר, וחידש שכמו שמטרות שני חלקי הלימוד של ההלכה והמוסר שונות הן זו מזו, שבלימוד ההלכה העיקר הוא קניית ידיעת וחכמת התורה, ובלימוד המוסר העיקר הוא ההכאה אל הלב, כן גם מחולקים הם בדרכי הלימוד, שבלימוד ההלכה העיקר הוא העיון וההעמקה השכלית בכל כחות הכשרון והעמלות, ובלימוד המוסר מלבד הלימוד השכלי שבו העיקר הוא בהפעלה על הלב, וכמ"ש במכתביו [אור ישראל מכתב ז'] : כי לימוד המוסר הוא התורה למטמון הלב, ודרכי ההפעלה על הלב הן שצריך מלבד העיון העמוק והמתון גם לטישת הרעיון לכפות מעט הלב, וכמ"ש שם [מכתב ב-ה] : שיש שני דרכים לזה, הא' לחזור בשפתים דולקים מאמרי חז"ל המלהיבים לב האדם במתון ובעיון; והב' בהעמקת השכל בהרחבת הענינים בציור רחב להרחיב כל דבר ולקרבו בדמיונות קרובים עד אשר יתלהב הלב, כל אחד לפי נטית הטבע והרגלו.

לקחת מוסר. והוא נלמד מקרא לקחת מוסר [משלי א']. ופי' הר"י ז"ל : "הוא קיום המוסר בפועל ליישר מדותיו ולהנהיגם עפ"י המוסר".

והיינו שאחרי שיביא למוסר לבו בהסכמה חזקה לעשות ויביא חפצו ותאותו לקיים, אז יקח המוסר לקיים המוסר בפועל, ביושר מדותיו והנהגתן עפ"י המוסר. והוא בחלק הא' במוסר, אבל באמת יש לקחת המוסר בפועל גם בחלק השני וגם בחלק השלישי.

לקחת מוסר השכל. ונלמד מקרא הנ"ל לקחת מוסר השכל ופי' הר"י ז"ל : "לקבל ולקחת המוסר אשר יורחו שכלו ותלמדהו תכונתו

ר"ל שימשך אחרי מוסר הנפש המשכלת ואחרי עצתה ויניח דרך התאווה כי ע"י שידע חכמה ומוסר וידרשם מעל הספר הזה יקשיב אח"כ לדברי המוסר אשר יורהו שכלו במעשיו ודרכיו ויטה אליהם וידבר בהם ויסור מדרכי היצר".

ואפשר שנרמז בדבריו ז"ל בזה גדרי הכבישה והתקון במדות שהאריך הרמב"ם ז"ל בזה בשמונה פרקים. ולפי"ז נמצא שלקחת מוסר השכל הוא הגדר של מעלת תיקון המדות אחרי כבישתן ע"י לקיחת המוסר [ועיין בזה באור ישראל—תבונה, דברים עמוקים].

הזהירות משכחת המוסר. ונלמד מקרא קנה חכמה קנה בינה אל תשכח ואל תט מאמרי פי [משלי ד', ה']. ופי' הר"י ז"ל: „הזהר כשתקנה חכמה ובינה שלא תשכח מוסרים אלה ולא תטה מהם בפועל. רצה להזהיר שלא ישכח המוסרים בשביל שום חכמה שילמוד פן ישכחם מטרדת עסק החכמה או יניח מהתעסק בתקון מדותיו ומהתבודד לשית עצות בנפשו איך יזהר ויקיים כי על כן לא אמר אל תשכחנה ואל תט מאמרי' לא המדרש הוא העיקר אלא המעשה עיקר".

הוראה מפורשת יוצאת כאן מפי רבינו יונה ז"ל בפירושו למקרא מפורש, כי זמן תורה לחוד וזמן מוסר לחוד ואזהרה מיוחדת הזהירנו שלמה שלא לשכוח את המוסר מטרדת עסק החכמה חכמת התורה ושלא להניח בשכילה מהתעסק בעסק מיוחד בתקון מדותיו ומהתבודד לשית עצות בנפשו איך יזהר ויקיים, ואל יתפתה האדם בפתויי היצר כי בעסקו בתורה בכלל כבר הוא יוצא ידי חובת עבודת המוסר או שע"י עבודת המוסר יתבטל מת"ת, כי אדרבא אך זהו עיקרה של תורה ועיקר אזהרת הזהירות משכחת רק על מוסר נאמרה וכמ"ש הר"י ז"ל בפירושו המקרא: קנה חכמה קנה בינה אל תשכח ואל תט מאמרי פי.

התורה

כבר נתבאר שכלימוד המוסר אינו מספיק הלימוד לידיעה בלבד, כי בזה חלוק הוא החלק הזה משאר חלקי התורה, כי בשאר חלקי התורה חובת תלמוד תורה שבהם היא רק מצות הידיעה והשינון שיהיו דברי התורה שנונין ומחודדין בפיו של הלומד, והיינו מתחילה הגירסא ואח"כ החידוד והשינון הבירור והליבון, עד כדי שיהיו ד"ת מחודדין ושנונין בפיו ובלבו, וכמאמרם ז"ל [שבת ס"ג, א']: ליגמר אינש והדר ליסבר ועד אסוקי שמעתתא אליבא דהילכתא בסייעתא דשמיא, ובזה יצא ידי חובת תלמודו, — כל

שיש שם כונה ע"מ לעשות, שזהו תנאי עיקרי¹⁰² ויסודי בלימוד התורה, שיכוין ע"מ לעשות, — אבל בחלק התורה הזה של דרכי עבודת ה' והמוסר לא מני בדיעה בלבד, אף שיהי' ידיעה ברורה מחוורת ומלובנת ביותר, ויסוד הדבר הוא מפורש בתורה דכתיב [דברים ל"א י"ג]: „ולמדו ליראה“, והרי שיש לימוד מיוחד ליראה, שאין הלימוד לידיעה ולהלכה מוציאו, ואמנם זה הלימוד ליראה, אינו אלא ההשרשה בלב ובמוח ובכל החושים וההרגשים.

והוא מה שנאמר: וידעת היום והשבות אל לבבך, והיינו שהלימוד לידיעה הוא לקיים: וידעת היום, והלימוד ליראה — ובכלל היראה הוא כל דרכי עבודת ה' והמוסר — הוא לקיים: והשבות אל לבבך, ולפיכך עניני שני הלימודים האלה שונים הם, כי הלימוד לידיעה עיקרו הוא עבודת השכל אך מצורפת אליו כונת הלב הטהורה לשם שמים, ועל מנת שיביאו לידי מעשה, אבל הלימוד ליראה עיקרו הוא עבודת הלב, ונראה דמה ששנו במיפרי [פ' עקב] ולעבדו „בכל לבבכם“ הוא בעיקרו על לימוד זה, שהוא עבודה שבלב כמו התפלה, וכמ"ש שם גם לעבדו: זו תפלה.

וכמו ששונים הם במהותם כך שונים הם באופני לימודם, כי אף שגם בלימוד לידיעה החזרה וההתמדה עליהם הוא מעיקרי דרכי הלימוד, כי התורה נאמר בה: התעייף עיניך בו ואיננו, ואין ידיעת התורה בלי חזרה והתמדה, מכל מקום אין החזרה אלא כאמצעי וכחכשר להידיעה, מה שאין כן בהלימוד ליראה, שבו החזרה הוא גוף הלימוד עצמו, כי רק החזרה היא היא שעושה רושם בנפש הנשרש עמוק עמוק בלב, וכמו שנאמר: ושמתם את דברי אלה על לבבכם, שהוא צווי מיוחד לשום הדברים על הלב, והצווי הוא על המעשה המיוחד של החזרה, שעל ידי כך לא אך שקונה לנפשו את ידיעת התורה, אלא שהוא משים את הדברים על לבו כדי לקיימם.

והוא הדבר שרבינו המס"י בהקדמת ספרו כתב: „אין התועלת הנלקט מזה הספר יוצא מן הקריאה בו פעם אחת, אבל התועלת יוצא מן החזרה עליו וההתמדה, כי יזכרו לו הדברים האלה הנשכחים מכני אדם בטבע וישים אל לבו חובתו אשר הוא מתעלם ממנה“, שלא מצינו הקדמה מעין זו בשאר ספרים, כי בהלימוד לידיעה אין לומר באמת כי אין תועלת מלימוד פעם אחת, כי אמנם גם מפעם אחת נשאר איזו ידיעה ולו אף קלושה ביותר, משא"כ בהלימוד ליראה, שאין מהלימוד פעם אחת שום תועלת, כי בהלימוד פעם אחת אמנם יש בו משום לימוד, אבל אין בו משום שימה על הלב, כי אין שימה על הלב אלא ע"י החזרה בלבד, ואף שבהחזרה המביאה את התועלת הרצויה גם הפעם הראשונה היא בכלל כי אם הרבה פעמים ביחד עושים רושם הלא בהכרח הוא שתחילת הרושם כבר הי' גם מהפעם הראשונה, וכמשל הטפה

¹⁰²הדפסה ברזולוציה מסך - להדפסה איכותית הדפס ישירות מן התוכנית

והאבן שלמד ר' עקיבא [עי' אדר"נ פ"ו], מהטפות היורדות על האבן שאף שכל אחת ואחת מהן נראית אפסית כדי לנקוב חור באבן, מכל מקום אם הן יורדות בלי הפסק כמה שנים נוקבות הן בו חור וכנראה בחוש, ובהכרח שהטפה הראשונה כבר יש לה חלק בזה ורישומה ניכר, כי אם לא היתה היא עושה רושם כלל, גם האחרות תבאות אחרי' לא היה בכחה של כל אחת מהן יותר מזו, מ"מ הלא גם בהמשל כמה דברים אמורים שיש לה חלק בעשית הרושם, אם אמנם באו אחרי' אלפי אלפים ורבי רבבות טיפות בלי הפסק, אבל אם תשאר היא לבדה, ודאי שלא הי' רישומה נחשב למאומה, וכן הוא הדבר גם בטפות מלה של תורה, שאם יורדות כמה וכמה טפות מידיעה אחת, שהאדם חוזר עליהן בלי הפסק, אז כולן עושות רושם על הלב, ולכולן יש חלק ברושם, אבל אם תשאר הטפה הראשונה לבדה, אין נראה רישומה לשום עין שבעולם, והלב נשאר אבן כבתחלה.

אכן זהו באמת רק בהלימוד ליראה שגוף הלימוד הוא רק לעשות רושם לפתוח הלב, — וכמו שאנו מבקשים מהשי"ת שיפתח לבנו בתורתו וישם בלבנו אהבתו ויראתו ולעשות רצונו ולעבדו בלבב שלם — שכיון שתחלת פתיחת הלב אינו נעשה בידי שמים אלא בידי אדם, וכמו שהשי"ת מבקש מאתנו: פתחו לי פתח כחודו של מחט ואני אפתח לכם פתחים כפתחו של אולם, ורושם זה לפתיחת הלב אינו נעשה אלא ע"י הלימוד של החזרה וההתמדה, ולא ע"י פעם אחת בלבד, על כן אין בו חשיבות כלל, מה שאינו כן בהלימוד לידיעה שעצם הלימוד כבר יש בו משום ידיעה, שהרי קודם הלימוד הי' בור ואחרי שלמד כבר טעם טעמה של תורה, ונקרא תלמיד, לו יהא שאינו אלא תלמיד קטן.

וזוהי סוגיא ערוכה בברכות [י"ז, א'] שנמנו שם כמה וכמה תנאים ואמוראים שהי' מרגלא בפומי' דכל אחד מהם משנה מיוחדת בדרכי עבודת ה' יתברך כמו משנתו של ר"מ: גמור בכל לבבך ובכל נפשך לדעת את דרכי וכו', ומשנתם דרבנן ביכנה: אני ברי' וחברי ברי' וכו', ומשנתו של אבוי: לעולם יהא אדם ערום ביראה וכו', ומשנתו דרבא: תכלית חכמה תשובה ומע"ט וכו' ומשנתו דרב, לא כעולם הזה העוה"ב וכו', מה שלא מצינו בשום מקום בתלמוד שיאמרו על מי שהוא מהתנאים או האמוראים שהי' מרגלא בפומי' משנה של: ארבעה אבות נזיקין, או משנה של חמש עשרה נשים פוטרות צרותיהן וכיו"ב, — אף שמצינו שהעידו על חזרת לימודם גם בהלכה כמו תנא מיני' ארבעין זימנין וכיוצא בזה, — והוא מפני שבדרכי העבודה והמוסר החזרה הוא גוף הלימוד ועיקרו, וכמשנ"ת.

השכלת המעשים והמעלה המושכלות

שנים הם היסודות המרכזיים בעבודת ה' ית'. האחד: להשכיל את המעשים; השני: להפעיל את המושכלות. וכנגדם שתי עברות חמורות האחת: מצות אנשים מלומדה, והשניה: גנבת דעת המקום.

כתב רבנו יונה [שערי תשובה, ש"ג ט"ו]: „ונאמר על האנשים שאינם עורכים מחשבות להתבונן תמיד ביראת ה' ותהי יראתם אותי מצות אנשים מלומדה לכן הנני יוסף להפליא את העם הזה הפלא ופלא ונאמר מדוע דרך רשעים צלחה וגו' קרוב אתה בפיהם ורחוק מכליותיהם, ונאמר כי הנה רחקין יאבדו”.

לכאורה יש לשאול, הלא כל יסוד העבודה משתת בתחלה על החינוך, וחובה לחנך את הקטנים במעשי המצות גם שלא לפי שכלם. ואף אנו מבקשים מלפני המקום: „ותרגילנו בתורתך”.

אבל, יש הרגל טוב ויש הרגל רע, כי יש הרגל ויש אימון. ההרגל של אימון הוא רק אימון האברים שיהיו מוכנים למלא את פקודת השכל החי והמחשבה הבהירה והוא דומה לאימון שמאמן את עצמו איש הצבא בתרגילים רבים שיהיה מלומד בזריזות שלמה ודייקנות נמרצה למלאות את פקודת המצביא בשעת הצורך. והנה אם אותו החייל יירה אח"כ מתוך כלי זינו מתוך הרגל הלא ישחית ויחריב ובמקום להיות איש צבא נאמן יהיה רוצח ומשחית; וזה הוא ההרגל הטוב, וההרגל הרע הוא ההרגל שהוא מרגיל את מחשבתו ושכלו, שעל ידי זה יהיו מעשיו רק מעשי מלומדה בלי תכן ובלי רוח חיים, ונמצא שההרגל של אימון האברים הוא מצוה והרגל המחשבה הוא עון פלילי וענשו חמור.

והבדל זה אינו רק במעשי הגדולים, כי אם גם חובה הוא בחינוך הקטנים. וכן צוה הגר"א ז"ל באגרתו לחנך את הקטנים שילמדו תורה לשמה. וז"ל שם: חנוך לנער על פי דרכו ועיקר בחנוך כו' ושיהא למודו לשם שמים כו' ואל ישגיח על האומרים כי הנער א"צ לזה ח"ו אדרבה חנוך לנער וגו' קליפת האגוז ירוקה נוחה להסיר כו', ועיקר הכל הוא, כי בזה זוכה אל הכל, כמו שאחז"ל: ר' מאיר אומר כל העוסק בתורה לשמה כו' ולא עוד כו', ע"כ.

וחומר החטא בזה הוא: א] שנאמר קרוב אתה בפיהם ורחוק מכליותיהם. כלומר: אינה דומה התרחקות מה' הבאה מתוך ריחוק להתרחקות הבאה מתוך קירוב; ב] ותהי יראתם אותי מצות אנשים מלומדה. כלומר: שהוא עושה מן היראה, שהיא המעלה העליונה, ראשית חכמה וסגולת הנבראים, — מצות אנשים מלומדה, מעשה קוף.

והנה, הברכה היא מעקרי היראה, וכמו שאמרו ז"ל [מנחות מ"ג, ב'] על הכתוב: מה ה' אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה: אל תקרי מה אלא מאה, מאה ברכות בכל יום. ואם נתבונן במעלת הברכה נמצא שכל חלק וחלק מהברכה הוא הרת עולם, וכמ"ש ז"ל [ברכות ז', ב']: לא היה אדם שקראו להקב"ה אדון עד שבא אברהם, שעשרים דורות המתין העולם עד שזכה ע"י א"א לגלוי זה של שם אד' שבברכה; וכן אמז"ל [שם]: לא היה אדם שהודת להקב"ה עד שבאה לאה ואמרה הפעם אודה את ה', וזהו ה"ברוך" שבברכה. ועל הברכה בכללותה אמז"ל [מנהדרין צ"ד, א']: גנאי הוא למשה וששים רבוא מישראל שלא אמרו ברוך ה' אשר הציל וגו' עד שבא יתרו. ואם כן, הלא זכינו לברכה רק אחרי גלויים מגלויים שונים של דורות ויחידי הדורות, ואילו אנו יש שאנו באים וזורקים ברכות מפינו — היש עון חמור מזה, כי במקום שהברכה תוליד בקרבנו יראה נעלה אנו מחללים את קדושתה ומריקים אותה מתכנה בדבר שפתיים אך למחסור.

וכן בתפלה, כמה נתחבט אבינו אברהם והרבה תפלות ותחנונים לפני המקום על כל חלק וחלק מתפלתו שהרהיב בנפשו להתפלל על סדום, שמפני זה אמנם תקנו לנו חז"ל תפלה מיוחדת קודם התפלה: ה' שפתי תפתח. ואם אנחנו איננו חלים ולא מרגישים כלל — כמה חלול הקדש יש בזה.

קיצורו של דבר: חובת העבודה היסודית היא: לערוך מחשבות להתבונן תמיד ביראת ה'. כלומר: להשכיל את המעשים. ומצות אנשים מלומדה היא כנגוד גמור לכל זה, ובזה מאבד האדם את נפשו ומהותו הרוחנית.

ואם יאמר האדם: אם מצות אנשים מלומדה היא עון חמור כזה, אם כן אמתין בקיום המצות ולא אקיימן עד שאשכיל, ישתקע הדבר ולא יאמר. כי אם יחסר אף קוצו של יוד מקיום המצות הוא רשע גמור, ואם לא יניח תפלין חלילה — גם מטעם שלא השכיל עדיין — הוא קרקפתא דלא מנח תפלין ואבד את עולמו נצח ונדון לדורי דורות. כי אין העבירה של מלומדה בקיום המצות, אלא אדרבה בזה שהוא מחסר בקיום מצותיו המעשיות את מצות הלב: „לערוך מחשבות להתבונן ביראת ה'". וכי מפני שאכל שום וריחו נודף מזה שלא קיים מצות הלב יחזור ויאכל שום בזה שלא יקיים גם את מצות העשה ויאבד את עולמו. ומה יעשה וינצל מן העון החמור של מלומדה — ישתדל להתבונן ולהחכים שכלו ולקיים המצוה של עריכת מחשבות להתבונן ביראת ה'.

אבל, גם בזה נטויה סכנת עון חמור מצד אחר. ומצינו בזה [במכילתא, משפטים פ"ג פ"ס' קל"ו, וכן בתוספתא, ב"ק פ"ז]: שבעה גנבים הם הראשון שבגנבים גונב דעת הבריות כו' ולא עוד אלא שמעלין עליו שאם היה יכול